

Рецензія на: Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019, 582.

ISBN 978-617-10-0532-7

The Review of: A. Ye. Zayats, *Volhynia urban society of the 16th and the first half of 17th centuries: monograph.* Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2019), 582. ISBN 978-617-10-0532-7

Серед недостатньо досліджених ключових проблем в українській історіографії помітне місце займає історія міст в Україні в ранньомодерну добу, тобто тоді, коли вони масово з'являються. У згаданій монографії автор значною мірою заповнює цю прогалину, вперше здійснивши комплексний аналіз процесу становлення та функціонування міського суспільства волинських міст у XVI – першій половині XVII ст. Значення отриманих результатів також визначається тим, що А. Заяць, ретельно опрацювавши наукові доробки своїх попередників, свою студію

виконав, використавши велику кількість опублікованих та неопублікованих джерел. А це: Статути Великого князівства Литовського, матеріали соймів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, акти гродських і земських судів Волинського воєводства, люстрації, інвентарі, ревізії тощо.

Зміст монографії вдало структурований – вона складається з шістьох розділів, які охоплюють усі визначені автором завдання. Насамперед увагу сконцентровано на проблемах дефініції, класифікації та термінології поняття “місто” і зроблено висновок, що найкращим критерієм для класифікації міських поселень є величина його населення. На підставі цього виділено чотири групи міст. Щодо їх чисельности, то впродовж досліджуваного періоду А. Заяць зафіксував 209 містозасновницьких ініціатив (водночас виявлено 19 невідомих раніше локацій). У монографії переконливо показано, що міста Волині ранньомодерної доби відігравали важливу роль у тогочасному соціумі й були торгово-ремісничими, релігійно-культурними, а подекуди й освітніми осередками. Міське судочинство сприяло формуванню правової культури як самих міщан, так і селян навколишніх сіл. Також розглянуті умови, в яких розвивалися міста, визначені позитивні та негативні фактори цього процесу, їх вплив на розвиток міських поселень.

Далі автор досліджує роль приватних власників і старост королівських міст у системі міської життєдіяльності й доводить, що вплив власників (у середині XVII ст. кількість приватних міст на Волині складала 89% від загального числа) на життєдіяльність міських поселень був не просто великий, а певною мірою

визначальний. Водночас цей вплив був як позитивним (власне заснування міста та його розбудова, надання магдебурського права, права на ярмарки і торги, захист міщан у конфліктах із сторонніми особами), так і негативним (власники втручалися у міське життя, передавали міста у заставне/орендне володіння). Показано, що подібна ситуація спостерігалася з впливом старост у королівських містах. Поряд з певними позитивами, як от турбота про обороноздатність замків, організація захисту міщан від татарських нападів та підтримка правопорядку, в діяльності старост прослідковується низка таких негативних чинників: вони прагнули підпорядкувати міщан своїй владі, втручалися у міські справи і зокрема у міське судочинство, пробували збагатитися коштом міщан. Усе сказане, з одного боку, гальмувало розвиток міського суспільства, з іншого – сприяло його консолідації та прагненню відстояти свої інтереси.

Значна увага у монографії приділена організації міського управління та самоуправління, де центральним був інститут в'їтівства. Показано, що всупереч магдебурзькому праву, коли в'їта мали обирати міщани, на практиці його, як правило, призначали королі – у королівських містах, або власники – у приватних. Детально висвітлено функції в'їтів, зроблено спробу з'ясувати їх соціальну належність (на підставі віднайдених документальних свідчень автор припускає, що дещо більше половини відомих йому в'їтів були шляхтичами). Саме зацікавленість шляхти в тій посаді, передусім з фінансових міркувань, пояснює часті передачі в'їтівств в оренду, заставу, а подекуди відбувався і їх продаж.

Автор також висвітлює діяльність лентв'їтівського уряду та інституту лавників (формування колегій лавників, їх чисельність, функції, соціальний та етнічний склад). Досліджено функціонування міських рад, чії члени – райці – складали, як зазначено, “своєрідний кістяк міського самоврядування”. На конкретних прикладах показано, що вибори райців у кожному місті мали свою специфіку і відбувалися в різний час; як правило, один з них щоквартально виконував обов'язки бурмистра. Щодо чисельности райців, то “більш-менш стандартним комплектом було чотири особи” і за невеликими винятками вони були місцевими українськими міщанами. Розглянуто функції райців: захист інтересів (передусім торгових і ремісничих) міщан ратушної підзвітності та боротьба з підданими замку, шляхти і духовенства, розпорядження міськими фінансами. Отримано висновок, що, завдяки ротаціям, під час щорічних виборів, рада залишалась ключовим органом міського самоврядування, а самі райці – вельми шанованими членами міського соціуму.

Беручи до уваги те, що нормальний розвиток міста забезпечувала ціла когорта найманих урядників (писар, шафар, інстигатор, кликун, кат, міська сторожа, міські та в'їтівські слуги), зафіксовано та проаналізовано їх посадові обов'язки, етнічне та соціальне походження.

У роботі розкрита участь поспільства в міському самоврядуванні. Вона, як доводить А. Заяць, не була дуже активна, бо поспільство не спромоглося викупити в'їтівства, а без цього складно говорити про повноцінне міське самоврядування.

У королівських містах міщан роз'єднувала належність до різних юрисдикцій і дуже розмите поняття міського громадянства, яке певною мірою заміняла магістратська юрисдикція над ними. У приватних містах самоврядування істотно обмежувалося урядниками та власниками й відбувалося в рамках, що були їм прийнятні.

Помітне місце у монографії займає питання міського судочинства. Автор відзначає, що, хоча до нашого часу міські книги збереглися в одиничних примірниках, однак і вони, у поєднанні з матеріалами гродських та земських книг, дають змогу висловити деякі твердження щодо судочинства в містах. Це, насамперед, визначальний вплив *власника/посесора/урядника* на міське судочинства у приватних містах через привілеї, “устави”, апеляції тощо. У судочинстві застосовувалися і норми магдебурзького права, і статті Литовських статутів та звичаєвих практик. Помітно впливали на міське судочинство орендарі та державці міст. За справедливістю до суду зверталися не лише міщани, а й околична шляхта та селяни. У королівських містах найбільший вплив на судочинство мали війти і старости, а суди суворіше дотримувалися норм магдебурзького права. Проаналізовано зміст та перебіг розглянутих у судах справ, абсолютна більшість яких носила приватний (цивільний) характер: угоди, договірні зобов'язання, що закінчувалися мировими угодами, поручительство, захист чести, “доброго імени”, боргові зобов'язання, опікунство, розлучення тощо.

Багато уваги приділено дослідженню різноманітних аспектів, пов'язаних з функціонуванням міської громади. Його А. Заяць розпочинає з розгляду джерел, шляхів формування міщанства, фіксуючи три головні складові: природне відтворення, переселення та втеча до міст. Наведені випадки викупу, звільнення від підданства, втеч, переманювань, викрадень та насильних переселень до міст.

Зупиняючись на питанні правового становища міського населення, автор виділяє основні права міщан: право обирати і бути обраним до органів міської влади, право повноцінно провадити господарську діяльність (найперше торгіву та ремісничу), право володіти нерухомістю в місті та утворювати громадські організації – братства, зокрема церковні, засновувати цехи (у королівських містах дозвіл давав король, у приватних – власник). Головними обов'язками були: сплата податків та виконання повинностей. Оцінюючи особисту свободу міщан, А. Заяць зазначає, що в королівських містах вона була близькою до повної, а у приватних – дещо меншою з огляду на необхідність вносити плату власникові, коли хтось бажав полишити місто. Безсумнівною заслугою дослідника є те, що він ґрунтовно вивчив питання про прийняття міського права у волинських містах. Віднайдений архівний матеріал дає підставу ствердити про набуття міського громадянства в Луцьку в першій половині XVII ст. та висловити обґрунтоване припущення про аналогічні процеси у Володимирі та Крем'янці. Досить вдало проаналізовано проблему підданства міщан та “міщанскості” євреїв, що також, фактично, вперше зроблено щодо волинського міщанства.

Детально розглянуто соціальну структуру і професійний склад міського населення. Згадується класична схема: поділ на патриціят (райці, лавники, писарі), поспільство, яке було найчисленнішою групою міської людности (дрібніші купці, цехмістри, ремісники, лікарі, аптекарі, малярі, власники міської нерухомости) та плебс або міська біднота (позацехові ремісники, підмайстри, учні, домова челядь, наймити, гультяї). Однак автор відзначає, що при всій зручності цієї тріяди вона – умоглядний витвір. Натомість у джерелах виступає низка груп населення, окреслених як козаки, бояри, гайдуки, стрільці, лісничі, гайові, комірники, підсусідки, огородники, загородники. Окрім того, у низці міст зафіксовано десятників та сотників, тобто спостерігається так звана десятково-сотенна організація міщанства. Щодо професійного складу міщанства, А. Заяцеві вдалося нарахувати 136 міських фахів, які він умовно поділяє на *виробничу* (харчові, шкірообробні, металообробні, деревообробні, будівельні та побутові ремесла) та *невиробничу* (торгівля, охорона здоров'я, сфера послуг, люди інтелектуальної праці, міські урядники тв слуги) сфери. Престижність професій визначалась платою, яку брали з них. Цехова організація ремесла спостерігається щонайменше у 15 містах, найкраще розвиненою вона була в Луцьку, Володимирі та Крем'янці.

У містах мешкали представники різних етносів, відповідно автор не обійшов своєю увагою етнічний склад міщанства. На підставі збережених списків міщан та інших документальних свідчень отримано висновок про переважання в містах українців, які також домінували в міських органах управління – раді та лаві. Чисельність поляків у волинських містах, незначна в XVI, мала тенденцію до зростання в першій половині XVII ст. Зафіксована чисельність євреїв, чия присутність у містах коливалась від незначної до істотної. Бачимо також вірменів, білорусів, литовців, росіян, циганів, німців, італійців, яких серед міщан було мало.

Розглянувши роль шляхти в міському житті, А. Заяць показав, що, не будучи численною, вона все ж істотно впливала на міську життєдіяльність. Проникаючи до міст, шляхтичі вливалися до міських структур, займаючи уряди в'їтів, лентвійтів, райців, лавників, писарів, створювали юридики. Позитивним є також наявність у рецензованій студії ілюстрацій та карти.

Доволі цінними виявилися інформативно насичені додатки до монографії, у яких подано переліки міських в'їтів, лентвійтів, райців, лавників, писарів, а також зроблено окрему таблицю з числом єврейських будинків у містах.

Монографія не позбавлена дрібних недоліків. Трапляються мовностилістичні огріхи та недотримання однаковості у назвах імен (Нестер Нестор). Однак, це не знижує позитивного враження від прочитаної праці.

Наостанок привітаємо автора, який успішно впорався з визначеними для своєї студії завданнями, детально розглянувши і проаналізувавши низку ключових щодо

волинських міст питань й давши відповіді, які істотно поглибили наші знання про функціонування міських поселень Волині у XVI – першій половині XVII ст.

Сергій ГОРІН

Національний університет “Києво-Могилянська академія”

e-mail: horins@ukr.net

Serhiy HORIN

National University of Kyiv-Mohyla Academy